

Et filosofisk gjennombrudd

Tore Nordenstam

Audun Øfsti: *Vitenskapsteori og transcendentalfilosofi. En kritisk kommentar til Føllesdal og Walløe: "Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi"*. Tapir, Universitetet i Trondheim, 1980, 128 s.

Utgangspunktet for Øfstis bok er en lærebok i logikk og metode-lære som er vokst frem i undervisningen til examen philosophicum ved universitetet i Oslo.¹ Meningen var at Øfsti skulle skrive en anmeldelse av denne læreboken for *Norsk filosofisk tidsskrift*, men kombinasjonen Føllesdal – Walløe og Øfsti viste seg å være rene sprengstoffet. Ikke bare sprenges alle tradisjonelle rammer for anmeldelser gjennom fremstillingens lengde. For Øfsti er granskingen av læreboken blitt til en foranledning til å analysere grunnlaget for en hel tenkemåte, som kan antydes med navn som Carnap, Hempel, Popper og Quine. Det dreier seg kort sagt om en kritikk av grunnleggende innslag i den logiske empirismen og dets nåtidige utløpere i analytisk filosofi. Det er en briljant gjennomført kritikk som bidrar til å bryte opp selve fundamentet for denne tradisjonen. Også for Øfsti selv må dette sies å være et gjennombrudd; han har aldri tidligere skrevet så klart og engasjerende og konkret som i denne boken.

I sine tidligere skrifter har han hatt en tendens til å utslette seg selv i sine bestrebelser på å formidle innsikter fra aktuell tysk filosofi (jeg tenker her særlig på boken "Språk og fornuft" fra 1975). Nå, når han tar for seg et norsk arbeid med røtter i angelsaksisk filosofi, blir han nødt til å operere mere fritt og selvstendig. Nå dreier det seg ikke om å parafasere, sitere og formidle, men om å *bruke* innsiktene i eget filosofisk arbeid. Og da begynner det å skje noe.

Føllesdals og Walløes lærebok er, som Øfsti fremholder, et betydelig tilskudd til den foreløpig temmelig sparsomme norske litteraturen på området vitenskapsteori. Læreboken kan sies å bestå av fire deler: en innledende del om hva kommunikasjon, sannhet, viten og begrunnelse er for noe (kap. 1-2); en del om hypotetisk-deduktiv metode (kap. 3-4); en del om språk og logikk (kap. 5-7); og en avsluttende del om etikk, innbefattet vitenskaps-etikk. Øfsti fremholder særlig fremstillingen av logisk semantikk og bevisteori. ”På dette punkt har forfatterne gjort en imponerende pedagogisk innsats og det er forbausende hvor mye de har klart å formidle av temmelig vanskelig stoff.”² Men læreboken lider også av en gjennomgående vindskjevhet som ikke kan forklares bare med henvisning til at den opprinnelig la ”vekt på å få frem forbindelser til medisin og biologiske fag” og senere også ”andre naturvitenskaper” og at humaniora og samfunnsvitenskapene ble trukket inn aller sist.³

Læreboken er skrevet ut fra en erkjennelsesteoretisk posisjon som Øfsti karakteriserer som liggende ”et sted i det området hvor *empirismen* etterhvert er havnet og hvor den dels trekkes i retning av en enhetsvitenskapelig *metodelære* (a la Popper); dels i retning av en generell meningsteori . . . a la Carnap og Quine”.⁴ Og så langt er jo alt greitt. Dette er nå en gang det perspektiv som preger lærebokforfatternes filosofiske virksomhet. Det som er betenkelig er *måten* som leserne påføres dette perspektivet på. Riktignok nevner læreboken en gang i mellom at det finnes andre måter å håndtere problematikken på, og at det som læreboken presenterer ikke er ukontroversielt. Men motforestillingene presenteres aldri på en adekvat måte; og for det meste blir lærebokens presentasjon stående uten noen som helst begrensende presiseringer, også på områder som kjennetegnes av livlig diskusjon. Dette viser Øfsti meget godt. Men det som gjør hans bok til et viktig filosofisk bidrag er den prinsipielle kritikken som han retter mot grunnleggende trekk i den empiristiske tenkemåten.

Den prinsipielt viktige kritikken retter seg for det første mot absolutteringen av den hypotetisk-deduktive metode (kritikk av tanken om alle vitenskapers metodiske enhet), for det andre mot tendensen til å behandle alle kommunikasjons- og argumentasjonsproblemer som om de utelukkende var av empirisk eller deduktiv art (utviskingen av forskjellen mellom det nødvendige og det empiriske, mangelfull forståelse av transcendentale forhold), og

for det tredje mot tendensen til å identifisere etikken med utilitaristisk tenkning (absolutteringen av verdimaksimeringsmodellen og liknende modeller). Og det som ligger bak kritikken er hele tiden en insistering på nødvendigheten av å trekke inn konstitusjonslogiske og transcendentale forhold i den filosofiske refleksjonen over språk og virkelighet, erkjennelse og vitenskap, handling og moral. Den eneste slagkraftige måten å formidle innsikter i slike forhold på er gjennom kritikk av fremstillinger hvor de glimrer med sitt fravær. Det er ingen tilfeldighet at Øfstis fremstilling er resultatet av kritisk arbeid med en empirisk farvet tekst. Noen av hovedtrekkene ved den transcendental-pragmatiske tenkemåte som viser seg i Øfstis bok kan derfor presenteres gjennom å oppsummere kritikken av Føllesdals og Walløes fremstilling av (1) hypotetisk-deduktiv metode, (2) språk og kommunikasjon, (3) verdimaksimeringsmodellen.

(1) *Hypotetisk-deduktiv metode*: Etter å ha gjennomgått en rekke eksempler fra naturvitenskapene og humanvitenskapene sammenfatter Føllesdal og Walløe det som er karakteristisk for alle eksempler på "hypotetisk-deduktiv metode" på følgende måte:

(i) Påstandene i de teorier som stilles opp og prøves ved hjelp av metoden, betraktes ikke som absolutt sikre, men som *hypoteser*.

(ii) Påstandene prøves og begrunnes ved at man utleder, "deduserer", konsekvenser av dem og ser hvordan disse konsekvenser passer inn med hverandre, med våre øvrige oppfatninger og med vår erfaring.⁵

Dvs. at "hypotetisk-deduktiv metode" defineres så vidt at det egentlig koker ned til bruk av deduktiv logikk (særlig modus tollens). Med en slik definisjon er det forståelig at lærebokforfatterne får vanskeligheter med å oppspore meningsmotstandere. I denne vide forstand kan all vitenskapelig virksomhet sies å være hypotetisk-deduktiv. Det er da heller ikke det som den vitenskapsfilosofiske diskusjonen har dreiet seg om, og det er heller ikke bare dette som lærebokforfatterne står for: "I realiteten er det en tradisjonell enhetsvitenskapelig posisjon vi står ovenfor, hvor den lite utfordrende tesen om modus tollens' nærvær i all vitenskap vel helst fungerer som bakerste (og solideste) forsvarslinje."⁶

For å ta det eksempel som synes å ha vært det som virkelig

fikk Øfstis filosofiske engasjement til å blusse opp: behandlingen av Drays kritikk av den deduktiv-nomologiske forklaringsmodellen (Hempel). I læreboken påpekes det at Hempels påstand om at alle forklaringer har den form som han sier at de har /dvs. at de er deduktive argument med lovsetninger blant premissene/ ikke er alment akseptert.⁷ Men at alternativet til den deduktiv-nomologiske modellen er det som Dray kaller for ”rasjonelle forklaringer” blir overhodet ikke nevnt i læreboken, som i stedet presenterer Drays kommentarer til ”how possibly”-forklaringer som om dette var kjernen i hans kritikk av Hempel. Læreboken slutter dette avsnittet med ordene: ”Hempel selv hevder at ”how possibly”-forklaringer kan omformuleres til ”why necessarily”-forklaringer ved hjelp av sannsynlighetsregning (Bayes’ teorem). Vi trenger ikke å ta stilling til striden mellom Hempel og Dray. Ingen er uenige i at vitenskapelige lover er viktige premisser i forklaringsargumenter og forutsigelsesargumenter.”⁸ Til hvilket Øfsti kommenterer, ”jo, William Dray!”. Hovedpoenget i kritikken av den deduktiv-nomologiske modellen er jo nettopp at empiriske lover ikke spiller noen vesentlig rolle i handlingsforklaringer. I forsøkene på å tilbakeføre intensjonsforklaringer til det deduktiv-nomologiske skjemaet ender en stadig opp med ”lovsetninger” som viser seg å være analytiske påstander, ikke empiriske utsagn som Hempel-modellen krever. Føllesdal og Walløe drøfter blant annet en artikkel av historikeren Knut Mykland, ”Fredrik IV og beslutningen om å avstå Norge”, og prøver å vise at argumentasjonen passer godt inn i det deduktiv-nomologiske skjemaet. I Myklands artikkel finner en f.eks. utsagnet ”Et menneske frarøves ikke et kjært slektsklenodium uten å spørre om det er mulig å få det igjen.” I læreboken blir dette utlagt som en empirisk, psykologisk hypotese. Men det synes langt rimeligere å tolke dette som et analytisk utsagn: ”Anstrengelsene for å ”få det tilbake” er jo ikke minst et slags mål på hvor kjært klenodiet er. Dette betyr ikke nødvendigvis at historikerens (in casu Myklands) fremstøt er ”tomt”, uten empirisk gehalt. Men denne gehalten, altså det empirisk-hypotetiske moment, ligger i selve det å bringe inn synspunktet ”avståelse av noe man er glad i” for å se om materialet lar seg ”låse opp” med denne ”nøkkelen”.⁹ Dette forefaller meg å være en riktig måte å *lokalisere* det empirisk-hypotetiske innslaget på. Det ligger ikke i en empirisk falsifiserbar lovpåstand (som Hempel mente), men i adekvansen til de begreper som be-

nyttes i forsøket på å forstå den historiske situasjonen.

Det diskusjonen har dreiet seg om – og som rimeligvis burde ha vært antydnet i en lærebok som utførlig behandler hypotetisk-deduktiv metode – er for det første om modellen er en adekvat analyse av naturvitenskapelige forklaringer. Her er det blitt hevdet at modellen er ufullstendig som analyse av hva kausalforklaring er. For det andre er det blitt hevdet at modellen tilslører viktige forskjeller mellom naturvitenskapelige og humanvitenskapelige forklaringer og at intensjonsforklaringsmodellen (Drays "rasjonelle forklaringer") er komplementær til den deduktiv-nomologiske modellen.¹⁰ Øfsti får godt frem at de forskjeller som kritikerne har vært interessert i ikke bare ligger på det metodologiske planet; enhetsvitenskapsideologene og deres kritikere kan ikke uten videre møtes i samme plan.¹¹ De forskjeller som f.eks. Øfsti selv og mange andre med ham er interessert i, ligger først og fremst på det konstitusjonslogiske nivå. Hermeneutisk tilgjengelige fenomener identifiseres på en annen måte enn fysiske fenomener; det er dette som medfører forskjellene mellom natur- og humanvitenskapene når det gjelder forklarings- og forståelsesmåtene.¹² "Når det dreier seg om å forstå tekster, handlinger og andre menneskelige ytringer (hvor altså "rasjonell forklaring" etter Dray's og mange andres mening utgjør bakgrunnen), da står vi ikke lenger overfor i prinsippet eksperimentelt gjentakbare fenomener, men om fenomener som essensielt inngår i en historisk prosess."¹³ Dette innebærer blant annet at "meningsfylte fenomener er internt forbundet med hverandre, slik at den mer nøyaktige identifisering av et gitt fenomen krever at man beveger seg ut over "fenomenet selv" i stadig videre kretser og trekker inn "omgivelsene", fra den umiddelbare sammenheng til – i prinsippet – hele vår historie."¹⁴

Dette er velkjente temaer for den som har fulgt den vitenskapsfilosofiske debatten en stund, og det er unektelig påfallende at en lærebok i vitenskapsteori unngår enhver henvisning til denne tematikken. Forklaringen må så vidt jeg kan se søkes i den *perspektivblindhet* som preger læreboksforfatterne. Det begrepsstiltfang som den empiristiske tradisjonen har forsynt dem med, gjør dem ikke i stand til å oppfatte avgjørende forskjeller; hele dimensjoner blir utydelige i deres perspektiv, nemlig de dimensjoner som kan antydes med uttrykk som "livsverdenen", "internale relasjoner" og "transcendentale vilkår". Bare mot bakgrunn av en dyptgående

perspektivblindhet blir det forståelig at på mange måter velkolerte filosofer kan skrive slike ting som at "den hermeneutiske metode er den hypotetisk-deduktive metode anvendt på meningsfullt materiale, dvs. tekster, kunstverk, handlinger osv."¹⁵

(2) *Språk og kommunikasjon*: Det svakeste punktet i den empiristiske tradisjonen er behandlingen av det nødvendige. En typisk empirist forkaster ideen om syntetiske utsagn a priori og reduserer det nødvendige til det analytiske eller det syntetiske, som vi straks skal illustrere. De bakenforliggende forutsetninger som danner rammene for våre virksomheter må da fremstilles enten som vanlige empiriske forhold eller som konvensjoner, stipulasjoner o.l. Hos Carnap dukker rammebetingelsene opp i form av stipulasjoner; hos Quine i form av grunnleggende empiriske antagelser.

Den empiristiske tendensen til å stilisere nødvendige forhold som enten analytiske eller syntetiske eller konvensjonelle, setter sitt preg også på læreboken som er Øfstis umiddelbare inspirasjonskilde. Lærebokforfatterne refererer f.eks. psykologiske eksperimenter som sies å vise at det ikke er riktig at man bør unngå å nevne de negative sidene ved en sak som man ønsker å propagandere for. Eksperimenter utført på amerikanske soldater sies å vise at "en velbalansert fremstilling . . . er langt mer virkningsfull enn en ensidig fremstilling, når tilhørerne opprinnelig er uenige."¹⁶ Mot dette innvender Øfsti at vi her ikke har å gjøre med empirisk-kontingente lovmessigheter, like lite som i eksemplet med "kjært mistet objekt" ovenfor.¹⁷ "Hvis tilhørerne opprinnelig er uenige, dvs. allerede vet eller aner at saken har flere sider og reelt er i tvil, da må nødvendigvis et overtalelsesforsøk som skjuler motargumentene virke lite tillitvekkende. Det trenger vi ikke eksperimenter til å vise."¹⁸ Eksemplet viser med andre ord med paradigmatisk tydelighet hvilke konsekvenser som manglende sans for forskjellen mellom det empiriske og det nødvendige kan føre til i empirisk vitenskap – og i filosofien.

På det filosofiske nivået viser seg den manglende sansen for det nødvendige bl.a. som en tendens til å redusere kommunikasjon til eksperiment, kommunikativ erfaring til observasjon. Når Føllesdal og Walløe omtaler språk, skjer det i form av en gjennomgang av hva fonemikk, syntaks og semantikk er for noe. Et par sider blir brukt på et referat av diskusjonen om adekvanskriterier for generative grammatikker, men det er ikke noe som tyder på at

forfatterne har øynet noen avgjørende forskjeller mellom det å kommunisere og andre former for menneskelig aktivitet. Det betyr at en hel dimensjon underslåes: "Det som står til diskusjon her er ikke empiriske forhold, men de begreper vi har (og må ha) om hva det er å være en person, hva det er å påstå noe, å tilskrive noen noe slikt som en påstand o.l., kort sagt *transcendentalpragmatiske* (universalpragmatiske) forhold", skriver Øfsti med henvisning til Apels henholdsvis Habermas' kritikk av empirismen.¹⁹

For å tydeliggjøre forskjellen mellom den transcendentalpragmatiske ansatsen og den aktuelle formen for empirisme, går Øfsti nærmere inn på det erkjennelsesteoretiske grunnlaget som læreboken må antas å hvile på – Quines holistiske og behavioristiske meningsteori. Det er blitt til det lengste kapitlet i boken, og vokser ut til en prinsipiell kritikk av tendensen til å identifisere erkjennelsesteoretiske problemstillinger med vitenskapsteori. I "Two Dogmas of Empiricism" skriver Quine: "Helheten i vår såkalte viten eller tro, fra de mest tilfeldige geografiske og historiske data til de dypeste lover i atomfysikk eller selv i ren matematikk og logikk, er en menneskelaget vevning som støter an mot erfaring bare langs kantene."²⁰ Øfsti innvender at Quines metaforiske fremstilling unnlater å tematisere forutsetningene for at vår viten kan støte an mot erfaringen ("langs kantene"): "før språk/teori-helheten på saklig vis kan tilpasse seg virkeligheten, dvs. rette seg inn etter det som gis av *evidens*, må det logiske rom allerede være spent ut som konstituerer (sansning som) evidens og hvor en tilpasning av typen "å følge saklig tvang" kan finne sted."²¹ Det som mangler i Quines erkjennelsesteori er fremfor alt refleksjon over de vilkår som nødvendigvis må være oppfylt for at et erkjennende subjekt skal være mulig: "Det den transcendentale refleksjonen er ute etter er altså hva vi som subjekter overhodet nødvendigvis allerede er forpliktet på, eller "innenfor"²² Quine tilslører systematisk forskjellen mellom *årsaker* og *grunner*, mellom *observasjon* og *kommunikasjon*. Og det må nok karakteriseres som et "kategorimistak", som Øfsti flere ganger sier. Det går ikke bra å tenke kommunikative forhold på linje med sansning og observasjon: "Er det Walløe sier og skriver (la oss si i anledning arbeidet med boken "Argumentasjonsteori. . .") slikt som berører Føllesdals helhet av oppfatninger langs periferien og som kanskje gjør at Føllesdal modifierer sine mer eller mindre dyptliggende hypoteser (eventuelt språkvaner) – og vise versa?"²³

De problemer som Quines erkjennelsesteori kommer bort i ligner mye på problemene med Arne Næss' erkjennelsesteori i *Erkenntnis und Interesse*. Øfstis Quine-kritikk ligger med andre ord i forlengelsen av den positivisme-kritikk som Hans Skjervheim startet med avhandlingen "Objectivism and the Study of Man" (1959). Øfsti skriver f.eks. (helt i Skjervheims ånd) at "Den behavioristiske objektivering kan i høyden gjennomføres lokalt".²⁴ En fullstendig objektivering er prinsipielt umulig grunnet "den komplementaritet mellom observasjon (eksperiment) og kommunikasjon som på et vis kan sies å være mest fundamentalt begrunnet hos den sene Wittgenstein", som Øfsti formulerer det.²⁵ Det er på dette feltet "positivisme-striden" utspiller seg idag.

(3) *Verdimaksimeringsmodellen*: Øfstis bok demonstrerer med stor tydelighet forskjellene mellom en empiristisk og en transcendent-pragmatisk tenkemåte. Det gjelder også de to avsluttende kapitlene om etikk. Kjernen i empiristiske fremstillinger av etikken pleier å være utilitaristisk, og tyngdepunktet i utilitaristisk preget litteratur pleier å ligge på problemer omkring måling, sammenligning og aggregering av verdier. Dette gjelder også Føllesdals og Walløes fremstilling av etikken. I avsnittet om gruppeavgjørelser presenteres problematikken slik:

La oss anta at person 1 setter A fremfor B og B fremfor C, mens person 2 foretrekker C, fulgt av B, med A på siste plass. Person 3 foretrekker B fremfor C og setter A sist.

For oversiktens skyld kan vi sette opp situasjonen slik:

1	2	3
A	C	B
B	B	C
C	A	A

Hvis de tre personer nå må treffe en avgjørelse i fellesskap, hva, bør de velge? . . . I teorien om gruppeavgjørelser prøver man å stille opp kriterier for "rettferdige" eller "demokratiske" avgjørelser og forsøker så å finne fram til avgjørelsesprosedyrer som best mulig tilfredsstillende disse kriteriene.²⁶

Øfsti begynner sin kritikk av denne måten å håndtere etiske problemer på med bemerkningen at det er uklart hvordan alternative er *ment*. Rangeringene kan være uttrykk for hva vedkommende ville foretrekke for sitt eget vedkommende; men de kan også frem-

føres med den pretensjon at alternativet skal kunne aksepteres av alle. Hvis rangeringene ikke bare er uttrykk for hvor sterk lyst vedkommende har på noe, men tolkes på den andre måten, da dreier det seg om et rettferdighetsproblem. Og: "det synes i det hele tatt å være noe merkverdig eller konstraintuitivt ved å reise spørsmålet om rettferdighet først ved avgjørelsesprosedyrer (avstemningsregler o.l.) og ikke primært ved alternativene . . . selv. Derved utelukkes jo også på forhånd den "avgjørelsesprosedyre" som vi umiddelbart ville betrakte som den mest demokratiske, nemlig *diskusjonen om hvilket alternativ som er mest rettferdig*".²⁷

I den utilitaristiske tradisjonen blir "teorien om rasjonelt valg" til en teori om hva som er rasjonelt relativt til gitte verdier, forstått som de forskjellige aktørers individuelle preferanser. Aktørens rasjonalitet måles på dyktigheten i å maksimere sine verdier, som Øfsti formulerer det.²⁸ Rasjonaliteten reduseres til målrasjonalitet, og de grunnleggende verdiene fremstår som irrasjonelle. Mot dette foreslår Øfsti at "demokratiets kjerne ikke kan gripes innenfor referanserammen "arasjonelle preferanser pluss prosedyre (avstemning)".²⁹ Det dreier seg i stedet om "forskjellige utkast til en almen lovgivning, mellom meninger om hva som kan gjøre krav på en almen konsensus".³⁰ Og dermed er man inne i den aktuelle debatten om nødvendigheten av å følge et eller annet universaliseringsprinsipp dersom en pretenderer på å opptre som rasjonell etisk aktør. De aktuelle forsøkene på å grunngi etikken ut fra en analyse av den kommunikative og argumentative kompetanse som nødvendigvis karakteriserer enhver rasjonell aktør (Habermas, Apel, Skirbekk o.a.) ligger i forlengelsen av den tradisjon som representeres av den rasjonelle naturretten og Kant (med røtter tilbake til Platon). Igjen peker Øfsti på en dimensjon som vanligvis mangler i empiristiske fremstillinger: "i det øyeblikk man utelukker ideen om *autonom overensstemmelse* fra det praktiske området, så utelukker man i realiteten en hel dimensjon av grunnleggende betydning for en teori om demokratisk viljesdannelse".³¹ Det dreier seg nok engang om å få tak i en nødvendighetsdimensjon som ikke kan komme til sin rett i et tradisjonelt empiristisk perspektiv og som ble antydnet, men heller ikke mer enn antydnet, av Kant da han skrev at universaliseringsprinsippet i etikken – det kategoriske imperativet – er *a priori*.

Øfstis kapittel om praktisk rasjonalitet synes meg i det minste å oppnå dette at de etiske problemene blir *lokalisert* på rett måte,

og dermed er mye vunnet. Det er en fremragende innføring i problemene omkring rasjonell mening- og viljesdannelse Audun Øfsti har skrevet.

Noter

1. Dagfinn Føllesdal & Lars Walløe: *Argumentasjonsteori og vitenskapsfilosofi*. Universitetsforlaget, 1977.
2. Øfsti, *Vitenskapsteori og transcendentalfilosofi*, s. 1.
3. Føllesdal & Walløe, Forordet.
4. Øfsti, s. 46.
5. Føllesdal & Walløe, s. 101.
6. Øfsti, s. 19.
7. Føllesdal & Walløe, s. 73.
8. Føllesdal & Walløe, s. 74.
9. Øfsti, s. 36.
10. Øfsti, s. 13-15.
11. Øfsti, s. 23.
12. Øfsti, s. 24.
13. Øfsti, s. 29
14. Øfsti, s. 30.
15. Føllesdal & Walløe, s. 94.
16. Føllesdal & Walløe, s. 23; Øfsti, s. 42.
17. Øfsti, s. 44.
18. Øfsti, s. 43.
19. Øfsti, s. 40.
20. Sitert i Føllesdal & Walløe, s. 49; Øfsti, s. 48.
21. Øfsti, s. 60.
22. Øfsti, s. 67.
23. Øfsti, s. 83-84.

24. Øfsti, s. 89.
25. Øfsti, s. 90.
26. Føllesdal & Walløe, s. 190.
27. Øfsti, s. 95-96.
28. Øfsti, s. 97.
29. Øfsti, s. 112.
30. *Ibid.*
31. Øfsti, s. 114.